

קהל ישראל

השלטון העצמי היהודי לדורותיו

כרך ב
ימי הביניים
והעת החדשה המוקדמת

עורכים
אברהם גרוסמן יוסף קפלן

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

קהל ישראל

השלטון העצמי היהודי לדורותיו
סידרה לזכרו של ישראל היילפרין
עורך הסידרה: יוסף קפלן

כרך א
העת העתיקה
עורך: ישעיהו גפני

כרך ב
ימי הביניים והעת החדשה המוקדמת
עורכים: אברהם גרוסמן יוסף קפלן

כרך ג
העת החדשה
עורך: ישראל ברטל

ירון בן-נאה

ארגון הקהל היהודי והנהגתו באימפריה העות'מאנית במאות ה-17-ה-19

א. הקהל וארגונו

ציבור הנתינים בערי האימפריה העות'מאנית (רְעָאִיָּא) היה מאורגן על בסיס דתי (מוסלמים ושאינם מוסלמים), מקצועי (גילדות) וגיאוגרפי (שכונות). כמדינות מוסלמיות אחרות, העדיפה המדינה העות'מאנית לנהל את ענייניה עם הנתינים כשהם מאורגנים בקבוצות ומיוצגים על ידי הנהגה אחראית שנבחרה על ידי בני העדה ומילאה תפקיד מתווך.¹ שיטת גביית המסים הקולקטיבית הייתה מרכיב חשוב בקיומה של ההנהגה העצמית. השכונה (מחלה) הייתה יחידת ההתייחסות הבסיסית בכל הנוגע לארמנים וליוונים, בעוד שאצל היהודים שימש הקהל בתפקיד זה, והארגון הקהלי וההתייחסות אליו כאל יחידה מוכרת, אם כי לא כישות רשמית, נתייחדו לנתינים יהודים.² בעיני השלטון הוכר היהודי הבודד כחיד של קהל מסוים (ג'מאעה), וכבן לעדה (טאאפה) היהודית המתגוררת בעיר פלונית. שייכותו הקהלית צוינה תדיר במגעיו עם השלטון כאמצעי זיהוי.

כמיעוטים אחרים מ'עמי הספר' היו היהודים בני חסות (ד'מים). בתמורה לתשלום מס הגולגולת וקיום מגבלות שונות, הורשו לדבוק בדתם וזכו בחסות לחייהם ולרכושם, כמו גם במידה של אוטונומיה. השלטונות האצילו להנהגה העצמית היהודית סמכויות

* עיבוד של פרק מתוך עבודת הדוקטור שלי שנכתבה בהדרכת פרופ' יוסף הקר. למראי מקום אל המקורות ראה שם: י' בן-נאה, החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה ה'17 (איסטנבול, שאלוניקי ואיזמיר), חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 137-186.

1 לדעות השונות בנושא המילת היהודי ראה: ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה'16-17, כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 20-24; א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם, ירושלים תשמ"ב, עמ' 9; B. Braude, 'Foundation Myths of the Millet System', in: B. Braude & B. Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, vol. I, New York-London 1982, pp. 69-88; A. Cohen, 'On the Realities of the Millet System: Jerusalem in the Sixteenth Century', *ibid.*, vol. II, pp. 7-18.

2 לפי שעה ראה ביחס לירושלים: A. Cohen, 'Communal Legal Entities in a Muslim Setting, Theory and Practice: The Jewish Community in Sixteenth-Century Jerusalem', *Islamic Law and Society*, 3 (1996), pp. 75-90, esp. 77-81.

מסוימות. מעמדם של הנתינים הלא-מוסלמים לא השתנה באופן בסיסי במשך מאות שנים, ותמורות התחוללו בו רק במאה ה-19.

ארבעה גורמים קבעו ועיצבו את דמות הארגון העצמי ואת מוסדותיה של הקהילה היהודית באימפריה העות'מאנית, בכפוף לנסיבות המקום והזמן: מעמדם כבני חסות במדינה העות'מאנית; מורשת ההנהגה העצמית כפי שנתפתחה בקהילות ישראל; צרכיה המשתנים של הקהילה; גופי השלטון העות'מאני, והתרבות הפוליטית-שלטונית שבקירבה חיו היהודים. מטבע הדברים נוצרו הבדלים רגיונליים, ולאורך זמן ניתן להבחין בשינויים ובהיווצרות וריאנטים מקומיים. למותר לציין כי תמורות כלכליות ודמוגרפיות השפיעו במישרין ובעקיפין על ארגון הקהל והנהגתו. החיים הקהילתיים היו רחוקים מהרמוניה והיו רצופי מחלוקות ומאבקים. בדברים שלהלן יוצג איפוא מודל סינתטי, כמעט אידילי, שאולי מעולם לא נתקיים בשלמותו.

עקרונות ודגמים של הארגון הקהילי

בראשיתו היה הקהל קבוצת אנשים ממוצא זהה, אשר להם שפה, מנהג וזיכרון משותפים, ולעתים גם קירבה משפחתית. מטרתו הראשונית הייתה לאפשר לבני הקבוצה, יחידי הקהל, לנהל חיים יהודיים על פי מורשתם.

הקהל היווה מסגרת חיים והתייחסות של החברים בו, וסיפק ליחידיו שירותים דתיים וסוציאליים שניתן היה לקבלם רק במסגרת קבוצתית – מקום תפילה, שיפוט, חינוך, שירותי סעד, גמילות חסדים וקבורה. הקהל גם טיפל בהסדרת המחויבויות של כל בית-אב כלפי השלטון ובעיקר בתשלום המסים. פרישה מכל מסגרת קהילת משמעה היה זניחת אורח חיים יהודי, חיי נוודות או המרת דת. בין יחידי הקהל, שלרוב גם התגוררו בשכונת קרובה, הייתה אינטראקציה מתמדת שתוצאתה סולידריות רבה, אך גם טינות, מריבות וסכסוכים.

דגמי הארגון הקהילי שנתקיימו בערי האימפריה במאה ה-16 ובמחצית הראשונה של המאה ה-17 הוסיפו להתקיים גם במאות הבאות: [א] ארגון המיוסד על מוצא משותף – עיר, אזור או מדינה; כשבחלוף הזמן גוברת הנטייה לכינוי כוללני כגון 'גירוש ספרד', 'ק"ק אנוסי פורטוגל באיזמיר', 'ק"ק אורחים בשאלוניקי ובאיזמיר', 'ק"ק איסטנבול באדירנה, והפרנקוס בערי הלוונט. [ב] קהלים על בסיס אזורי, שכונתי. תופעה זו רווחה באיסטנבול בזמן היווצרות קהלים ברבעים חדשים (ק"ק ח'אצכווי למשל), כתוצאה משריפות או ממגמת פנייה אופנתית לפרוורים; ובאיזמיר בזמן ההגירה האינטנסיבית אל העיר. מאוחר יותר ניכרת גם הופעת קהלים של בעלי מקצוע מסוים או חברי חברה. [ג] קהלים שהתארגנו ביוזמת אדם בודד, אשר שמו הונצח בהיותו חלק משם הארגון. אלו הופיעו אמנם כבר באמצע המאה ה-16, אך נפוצו מן המאה ה-17 ואילך. בין הידועים שבהם: ק"ק בית אהרן בשאלוניקי, ק"ק בית נפתלי באיסטנבול ואחרים. רב

במיוחד היה מספרם של הקהלים מטיפוס זה באיזמיר: ק"ק נ' קיש (הקריו גם ששון), ק"ק פינטו וק"ק אלגאזי.

בכל הנוגע לארגון הקהילי התחוללו כבר במאה ה-16 תמורות חשובות, והן הוצאו בשלהי המאה שלאחריה: חשיבותו של המוצא הפרטיקולרי, ומאוחר יותר ה'ספרדי' הכולל, כגורם מכונן בזהות הקהילתית והאישית פחתה בהדרגה, הקהל מילא תפקיד קטן והולך בחיי היחיד, וכוהן של מסגרות אזוריות וכוללות גבר. מחקריו של יעקב ברנאי אודות קהילת איזמיר, שהייתה בבחינת 'עיר חדשה', ממחישים היטב את התמורות שהתחוללו בהקשר זה במאה ה-17.³ המתישבים בה היו מהגרים מתחומי האימפריה ומהגרים ממערב אירופה שחברו יחד להקים מסגרת קהילתית גמישה שתספק להם את השירותים הדתיים ההכרחיים. שירותים אחרים ניתנו באמצעות חברות, שהיוו גם מוקד לאינטראקציה חברתית. היחידים שייחסו לזהות ולמוצא חשיבות רבה היו האנוסים לשעבר שהתארגנו בק"ק אנוסי פורטוגל. להלכה היו אף הם ספרדים, אך למעשה מבחינת מטענם התרבותי ותודעתם דמו הרבה יותר לאחיהם, בני 'האומה' במערב אירופה. התמעטות הידיעות על מחלוקות עקרוניות וסוערות, דוגמת אלו של המאה ה-16, או על פרישות ופילוגים, ומיעוט איזכורם של קהלים ספציפיים בשמותיהם מאשרים אף הם את הרושם שחל פיתוח משמעותי ביחסו של הציבור כלפי המסגרת הקהילתית וכלפי ערך ההשתייכות הקהילתית. המגמה האמורה הגיעה לשיאה באיסטנבול במאה ה-19: כ-50,000 תושביה היהודים, שהיו פזורים ברבעים שונים בשלוש יחידות עירוניות נפרדות – איסטנבול, גלאטה ואספנדאר – חיו את חייהם הדתיים בויקה לעשר מסגרות אזוריות הקרויות 'השגחות', שבמסגרתן קיבלו שירותי דת.⁴ בין הגורמים לשינויים הללו: מרחק הזמן מאז הגירוש וההתיישבות אשר עמעם את המורשת המקורית, והתערבות הדדית לרגל העתקת מקום מגורים, נישואין בינעדתיים ובין יחידים מקהלים שונים ועוד. ההצדקה לקיומם של קהלים נפרדים נעשתה קלושה, והסולידריות בין יחידיו פחתה. את מקומו של רכיב המוצא כגורם מלכד תפסו הקיום בצוותא (בחצר ובשכונה, ברובעי המסחר) וקירבה מעמדית ומקצועית, כפי שניכר היטב גם מעליית מספרן ומהתגברות חשיבותן של החברות והגילדות היהודיות במאה ה-18. מכאן ואילך היו גופים אלו מוקד החיים החברתיים.⁵

3 י' ברנאי, 'קהלים באיזמיר במאה השבע-עשרה', פעמים, 48 (תשנ"א), עמ' 66-84, ושם מ"מ למחקריו האחרים.

4 A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, vol. II, Istanbul 1942, pp. 151-170, 225-229

5 בקרב בני 'האומה' הפורטוגלית בקהילותיהם החדשות במערב אירופה היו פני הדברים שונים: M. Rozen, 'Collective Memories and Group Boundaries: The Spanish Jewish

הקהילות הישנות הוסיפו להתקיים עד ראשית המאה ה-20. נראה כי יש לייחס המשכיות זו למספר גורמים: שמרנות ועניין מצד הציבור ומצד השלטון שלא לשנות את מסגרת הקיום המוכרת; הנטייה הטבעית של כל ארגון להנציח את קיומו ואגב כך גם את מעמדם וסמכויותיהם של מנהיגיו; יכולת כלכלית לממן מנגנונים ובעיקר החזקת בעלי תפקידים בקהל. יתכן שקיומם של נכסי הקדש שנשתייכו לקהלים מדורי דורות, איפשר וגם הצדיק במידת מה את המשך קיום המתכונת הוותיקה אף שלא היה בה עוד צורך או היגיון כלכלי או ארגוני.⁶

את האמור לעיל יש לסייג לדעתי לערים הגדולות. ניתן לשער כי בערים הקטנות, שלא עברו תמורות דמוגרפיות מהותיות (בעיקר בבלקן הדרומי), נשמרו במידה רבה יותר גבולות המסגרת הקהילתית וכוחו של הקהל.

הקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית נתאפיינו בין השאר בהיותן מרובות קהלים. בארגון הקהילתי עצמו לא היה די ונצרך צורך להסדיר ולמסד את היחסים בין קהלי העיר. יוסף הקר עמד על קיומם של הסדרים שונים – ה'שיטה האיסתנבולית', דגם שאיפיינו בעיקר את הפרובינציות העות'מאניות באנטוליה ובמזרח, שבו הכריעה הסכמת הרוב את דעת המיעוט במישור הקהילתי והכולל, וה'שיטה השאלונקאית', שנתקבלה בעיקר בקהילות יוון ומקדוניה (ואולי גם בצפת), ואשר העניקה מידה רבה של אוטונומיה לקהל הבודד ביחס לכלל קהלי העיר.⁷ על אלו נוסף הדגם שהציגה קהילת איזמיר, שבה נתקיים גוף מנהיג לכלל קהלי העיר, גוף שהיה בכוחו לכפות את הקהלים לציות להכרעותיו, אך איפשר לקהלים להחזיק במנהגיהם, ולא כפה עליהם אחידות.

תקנות והסכמות הקהל

מאז ראשיתם הושתתו יסודות חיי הקהל היהודי באימפריה העות'מאנית על תקנות והסכמות.⁸ החשובה שבהן קבעה את סמכותם הבלתי מעורערת של המנהיגים הנבחרים לתקן כל שייראה להם לטובת הקהל, בהתאם לעקרונות הצדק והישר ובהנחה שהציבור יוכל לעמוד בכך.⁹ התקנות הסדירו והבטיחו את ניהולו ותפקודו התקין של הקהל

Diaspora between the Lands of Christendom and the World of Islam, Formation and Transmission of Tradition in Muslim Societies', *Michael*, XIV (1997), pp. 35–52
 6 מ' רוזן, בנתיבי הים התיכון, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 121–122.
 7 'הקר', יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית במאה הט"ז – קהילה וחברה, ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 467 (ושם מ"מ נוספים).
 8 להלן אני משתמש במונחים אלו כבעלי משמעות וזה, אם כי נראה שהסכמה חמורה מתקנה על היסודות החוקיים לקיומה של הקהילה, גם בהקשר העות'מאני, ראה: מ' אלון, 'דרכי היצירה ההלכתית בפתרון של בעיות חברה ומשפט בקהילה', ציון, מד (תשל"ט), עמ' 241–264. לגבי החקיקה הקהילתית ראה: א' נמדר, 'תקנות הקהל: פרוצדורה ונהלי חקיקה (עפ"י חכמי שאלונקי במאה הט"ז)', מחקרי משפט, ב (תשמ"ב), עמ' 180–203.
 9 בעניין זה ראה: A. Namdar, 'The Rule of the Majority and the Rights of the Minority

לתועלת כלל יחידיו, והגדירו את גבולות החברה היהודית ככלל ואת הקהל בפרט כקבוצה חברתית ודתית.

בקהלים ובקהילות החדשות שנוסדו ברחבי האימפריה העות'מאנית נתקיימה במאות ה-16 וה-17 פעילות חקיקה ערה. לפי שעה אין בידינו אף פנקס קהל אחד מקהילות האימפריה העות'מאנית מתקופה זו, והמקור החשוב ביותר לידיעותינו בתחום זה הוא ספרות השו"ת המצטטת באופן אקראי הסכמות וקטעי הסכמות מקוריות.¹⁰ במהלך המאה ה-17 חלה האטה מסוימת בתיקון הסכמות חדשות, וניתן להסבירה בהתייחסות דפוסי הארגון והקיום הקהילתי והאישי. ההסכמות נוגעות לחיי הכלל והפרט כאחד, תוך התמודדות עם מציאות משתנה. הן עוסקות במגוון תחומים ומלמדות על עדיפויותיהם וערכיהם של מנהיגי הציבור היהודי בתקופה זו: [א] ארגון הקהל ומוסדותיו; [ב] מיסוי; [ג] החיים הכלכליים (בעיקר תקנות החזקות); [ד] חיי היומיום. הסכמות מעטות בלבד עוסקות בהנהגתו הדתית-מוסרית של היחיד ובחיי המשפחה והחברה שלו. בין הסיבות המשוערות לכך: השפעת חוסר המעורבות שהפגינה המדינה העות'מאנית בחייהם הפרטיים של הנתינים; קיומן של נורמות חברתיות נוקשות שעיצבו את מערך ההתנהגויות של הפרט ושלטו בו; תחושת הבטחון של חברה המעורה בסביבתה מבחינה פיזית, תרבותית ומנטלית, והיודעת את מקומה בה; בשלות מסוימת וזהות מגובשת המבטלות את הצורך בהגדרת גבולות הזהות של הקיום היהודי.

היוזמה לתיקון הסכמה הייתה יוצאת מקרב מנהיגי הקהל, ומאוחר יותר עברה לידי ההנהגה העירונית הכוללת. כן היו גופים מסוימים רשאים לתקן תקנות לצורכיהם, בכפוף לאישור ההנהגה – גילדות וחברות, בתי דין מיוחדים (דוגמת 'ממוני איסור והיתר'), ועד פקיד ארץ ישראל בקושטא ואחרים. תמורות דתיות וחברתיות שונות שהתחוללו בשלהי המאה ה-17 ובמהלך המאה ה-18 עוררו חכמים בולטים לתקן תקנות שעניינן צדק חברתי, אדיקות דתית ומוסר אישי. בין הדוגמאות המוכרות – תקנות ר' חיים אבולעפיא באיזמיר.

ההסכמה המוצעת עוברת, נוסחה בסיוע מרביץ התורה ואושרה על ידי רוב ממוני הקהל. חשיבותו של מרביץ התורה כמנסח ומאשר התקנה גוברת בתקופה זו. לעתים קרובות נדרשה נוכחות כל הממונים בעת ההצבעה, והעדרות מקצתם עשויה הייתה לעורר ערעור על תקפותה. גוף ההסכמה כלל את היסודות הבאים: תיאור מציאות בעייתית, עצם התקנה, תוקפה ותחולתה, הסנקציות הצפויות למפירי ההסכמה, מקום ומועד ההסכמה, חתימות החכם והממונים. מאוחר יותר, בדרך כלל בשבת או בתג,

in the Balkan Jewish Communities in the 16th Century', *Israel Yearbook on Human Rights*, 10 (1980), pp. 305–308
 10 'בן-נאה ו' הקר, תקנות יוצאי ספרד באימפריה העות'מאנית [בדפוס].

הובאה לבית-הכנסת לאישור כלל משלמי המס. ההסכמה הוקראה על ידי אחד מממוני הקהל או שליח הציבור מן הכתב, ואם היה צורך בכך הוסכם על שינויים בנוסחה. לאחר קביעת הנוסח הסופי נשבע הציבור לקיימה, וההסכמה נרשמה בפנקס הקהל. הסכמות חשובות נזקקו ליותר מאשר אישור בעל פה, ובמשך ימי השבוע סוכב השמש בין בתי היחידים והחתיים כל אחד ואחד על כתב ההסכמה. לאישורה בציבור ולהכרזתה בבית הכנסת היו שני טעמים: האחד פונקציונלי – היה זה מבנה הציבור היחיד שהיה גדול דיו לכינוס הציבור; והאחר סמלי ומשמעותי יותר – פתיחת דלתות ארון קודש והחזקת ספר תורה ביד החזן הגבירו את רושם המעמד והעניין תוקף סקרלי להסכמות. חשיבות דומה נודעה לחתימת מרביץ התורה כ'איש חשוב' על ההסכמה, חתימה שביטאה את צירוף סמכותו התורנית לסמכותם ה'חילונית' של ראשי הקהל. על מנת למנוע טענות בדבר אי ידיעה או שיכחה נהוג היה לחזור ולהכריז בבית-הכנסת את ההסכמות בפרקי זמן קבועים. משעה שתוקנה, נתחייבו בהסכמה כל חברי הקהל, צאצאיהם, ואלו שעתידים היו להצטרף אליהם. עצם ההצטרפות לקהל חייבה את היחיד בכל ההסכמות הקיימות, ובדיעבד כל מי שנתיישב בעיר קיבל עליו את תקנותיה.

לעתים חזרו בהם מתקני ההסכמה, וביקשו לבטלה עוד קודם שתוקפה פג. ביטולה הרשמי של ההסכמה נתבצע בהכרזה פומבית על התרתה, ובתלישתה מפנקס הקהל, או אף בשריפתה. הצד ההלכתי של המעשה, שלתיקונו נדרש חכם, היה סבוך יותר – היות שההסכמה נתקבלה בשבועה נדרש הציבור כולו לבטלה. כאשר הייתה כרוכה בשבועות חמורות היה דין הביטול כדין ביטול נדר של יחיד, באמצעות חרטה או מציאת פתח להתרתן. לציון מיוחד ראוי המצב של ביטול הסכמה מחמת ריבוי העוברים עליה, כדין תקנה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה.

מאחר וההסכמות תוקנו כשבועות, היה העובר עליהן צפוי לסנקציות חמורות, בהן דרגות שונות של חרם. למרות האיום, ועל אף שערך הציות הוטמע ביחיד מקטנותו, רבים היו העוברים, ואין זה אלא משום שלא חששו עוד לעונשים נוכח חולשת הקהל בכלל ומערכת השיפוט העצמית בפרט. למציאות של ריבוי עבריינים והפרה בוטה וסיטונית של הסכמות היו השלכות חמורות על תפקודו התקין של הקהל משום שערערה את יסודות קיומו.

מחלוקות ודרכי הכרעה

החברה היהודית, שהייתה חברה מעמדית, הייררכית, לא הייתה הרמונית ושלווה, וכל העת רחשו בה מתחים על רקע כלכלי ופוליטי. מחלוקות בין בני הקהל נדונו בדרך כלל במסגרת הקהל – אם בבוררות ואם בבית הדין הקהלי. רבים פנו גם לערכאות של גויים (קרי בית הדין השרעי או שיפוט קונסולרי), על אף ההסכמות שאסרו זאת. בערי האימפריה שבהן חי בדרך כלל יותר מקהל אחד נתקנו הסכמות להסדרת השיפוט בין

יחידים מקהלים שונים, תוך שמירה על שני כללים בסיסיים: האחד, עקרון האוטונומיה השיפוטית של כל קהל ושל כל מרביץ תורה, ולפיו לא היה איש רשאי לערער על סמכות הדיינים בקהל אחר. השני הוא הנהוג הקבוע 'שהתובע הולך אחר ב"ד של הנתבע', אפילו האחר גדול ממנו. נוהג זה ודרישות תקיפות של הצדדים להתדיין בקהלם מעידים כי למתדיין בקהלו היה יתרון יחסי על שכנגדו. הגיוון החברתי והכלכלי הביאו בהכרח למחלוקות שנושאן חוקיות פעולתה של ההנהגה ובפרט בנושא המס, שהיה מן הנושאים הטעונים בחיי הקהל. לעתים תכופות הגיעו המאבקים לאלימות מילולית ופיזית, פילוג, הלשנות ופנייה להתערבות השלטונות. הנטייה לערב את השלטונות בנעשה בתוך הקהל – הן מצד הקהל שביקש להעזר בהם להענשת עבריינים, והן מצד יחידים שביקשו לאכוף באלימות את רצונם – גברה במהלך הזמן. מחלוקות בין קהל אחד לקהלים אחרים בעיר קמו בדרך כלל על רקע שאלת החיוב היחסי במסים, ציות להסכמות הרוב (בנושאי הנהגה, הלכה ועוד), ובעיות של אינטרסים כלכליים, כמו בשאלת השתייכות יחידים עשירים שהצטרפו לקהילה. בעניין זה נתקיימו כזכור שיטות שונות. בהעדר הכרעה פנו ממוני הקהלים לגדולי חכמי העיר או לחכמים נודעים בעיר אחרת.

אף שהקהלים נוהלו בידי גופים מנהיגים, היו עניינים מסוימים נתונים להכרעת הציבור כולו. עקרון הכרעת הרוב היה מקובל מאות שנים, אך מהותו וטיבו לא נקבעו, ובכך נפתח פתח למחלוקות מרובות. כמצופה, התנגדו העשירים נחרצות להכרעה על פי רוב רגיל ('רוב מנין'), ותבעו לצמצם את עקרון הכרעת הרוב לרוב מיוחס של בעלי ממון ('רוב בנין' בלשון המקורות), או לפחות לרוב משלמי המס. ההמון ביקש להחיל את העיקרון באופן מוחלט ולקבוע כי רוב משמעו רוב נפשות. ריבוי הסיטואציות שבהן מצאו עצמם עשירים מעטים מול התנגדות הציבור הרחב חייב את גדולי הפוסקים באימפריה העות'מאנית להכרעה עקרונית. במאות הראשונות לקיום היהודי באימפריה נתקיימו גישות שונות ביחס לשאלה זו, שמשמעותה המעשית שיתופם או אי-שיתופם של העניים בהנהגה. במהלך הזמן ניכרת התחזקות המגמה ה'דמוקרטית', המצדדת במתן קול שווה לכל משלם מס, ובשלהי המאה ה-17 נתקבלה גם בשאלוניקי גישה זו. תביעות ההמון לשתופות בנייהול חיי הציבור גברו ברבע האחרון של המאה ה-18 והניבו פרי רק במאה ה-19 – אז ניתן ייצוג הולם לכל שכבות הציבור בגופים המנהלים את הקהילה. תהליך הדמוקרטיזציה בקהילות הגיע לקיצו רק במחצית השנייה של המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 בהענקת זכויות בחירה לכלל ציבור הגברים מעל גיל 21, לאחר מאבקים ממושכים וככל הנראה בהשפעת התמורות שחוללו החוקות העות'מאניות החדשות.

הארגון הכספי של הקהל

ארגונו הכספי של הקהל, ובהמשך הזמן, זה של הכוללות, שירת שתי מטרות מרכזיות:

האחת, גביית המסים לסוגיהם מיחיד הקהל לצורך תשלום המסים לשלטונות במועד, והאחרת, מימון מכלול פעילויותיו הדתיות והחברתיות של הקהל. דפוס גביית המס הקולקטיבית (בְּרִי וְגִ'הִי מְקֻטָּע), שבו היה הקהל ערב ליחידיו והמסגרת העל־קהלית הכוללת אחראית וערבה לתשלום מסי הכלל והפרט, נקבע כבר באיסתנבול מיד לאחר התיישבותם של קהלי הסורגון בעיר באמצע המאה ה־15. במאתיים השנים הבאות נגבו כך מרבית המסים שיהודי האימפריה נדרשו לשלם כעדה, ורק במסגרת הרפורמות בשנות התשעים של המאה ה־17 חלה נסיגה מסוימת מנוהג זה לטובת גבייה אישית. מבחינת ההנהגה היהודית היו לשיטה זו חסרונות ויתרונות: מחד, היא הטילה אחריות כבדה על מנהיגי הציבור שהיו אחראים לדיווח על מצב הנישומים ולעדכון והיו ערבים בגופם ובממונם לתשלום המס שנקבע במועד. איחור בתשלום, ואפילו אשמת שווא בעניין זה, עשויים היו לסבך את פרנסי הקהל. מאידך העניקה להם השיטה סמכות, גיבוי וחופש פעולה נרחב, ולא רק בתחום גביית המסים. למעשה היה עיסוקה של ההנהגה במיטוי הקולקטיבי הבסיס העיקרי לעוצמתה, לסמכויותיה ולכוח הכפייה המוגבל שלה. עם זאת היווה התשלום הקיבוצי גורם משמעותי בצמצום האוטונומיה הקהלית לטובת גופים עירוניים. בדיעבד הייתה שיטת הגבייה המרוכזת גם אחד היסודות החשובים של הליכוד הקהלי והקהילתי כשסייעה בהגברת תחושת האחדות, הערבות והזיקה ההדדית. ככל שנחלשה הסולידריות הקהלית ונתרופפה אחיזתם של הקהלים ביחידיהם, נודעה לנטל המס המשותף חשיבות יתר כגורם מלכד ומאחד. הרפורמות בגביית הג'זיה, ובפרט המעבר לשיטת גבייה אישית, שמו לכך קץ ומוטטו למעשה את הבסיס האחרון לקיומו העצמאי ולתפקודו של הקהל, שנשאר בעיקר ספק שירותי חינוך ודת.

במישור הקהלי והעירוני היו קביעת גובה המס, חלוקת הנטל בין הקהלים, עריכת היחידים וגביית המס מהם נתונים לטיפולם של גופים אחדים: ממוני הקהל, חכם הקהל והכח'א, שעסקו במשא ומתן עם השלטונות בנוגע לשיעורי המס והשתתפו בדיונים של גופי ההנהגה העירוניים העל־קהליים, המעריכים אשר קבעו את שומת היחידים (להלן), והמקבץ, שהיה גובה מס מקצועי בשכר. זה האחרון קיבל לידי רשימה של משלמי המס והסכומים שהוטלו עליהם, ולעתים נזקק לסיוע מצד השלטון לשם מילוי משימתו. מטבע הדברים נאלץ לעתים לפעול באכזריות והיה אדם שנוא. ריבוי העוסקים בנושא המס ומעורבותם של ראשי הקהלים והחכמים מעידים על החשיבות העצומה שהייתה לנושא זה.

הוצאות הקהל נחלקו לכמה סעיפים עיקריים, בהתאם לתפקידיו כלפי חוץ וכלפי פנים:

א. תשלום המסים לשלטונות: מסים קבועים, בראש ובראשונה הג'זיה והעֶנְאָרד, תשלומים קבועים כמו מס הרב (רב אַקְצ'הִסי), יְאוּה וְהַטְלִים שונים שרבו בעיתות

מלחמה. הטלות והוצאות בלתי צפויות, בעיקר שוחד ומתנות להסדרת ענייני הציבור, היו סעיף שגרתי וכמעט קבוע בתקציבי הקהילות. בעוד שבכל הנוגע להוצאות הרגילות הוסכם שהקריטריון לחיוב הוא רכוש, הרי חלוקת הטלות בלתי סדירות (מסים והטלים בלתי צפויים, הוצאות לפדיון שבויים ועוד) עוררה מחלוקות תדירות. עניי הקהל ביקשו כי העריכה תהווה בסיס לגביית הנוספות, בעוד שהעשירים תבעו השתתפות כלל הציבור בנטל ולפי מספר נפשות. על פי רוב נמצאה פשרה ששילבה בין גורם הרכוש למספר הנפשות.

ב. ריבית על חובות: תשלומי המס הכבדים שהוטלו על הקהילות משנות השמונים של המאה ה־17 ואילך יצרו גרעון תקציבי שתפח והלך, והן נאלצו ללוות ממקורות שונים – מכספי פקדונות של יחידים, חברות והקדשים, ממוסלמים עשירים ומסוחרים זרים. ככל שרבו החובות, גדל חלקו של פרעון החובות והריבית עליהם בהוצאות השנתיות.

ג. פעולות פנימיות: מימון מוסדות ושירותים שהקהל ראה לעצמו חובה להעמיד לרשות יחידיו – בית־כנסת, בית דין, בית קברות, תלמוד תורה, שחיטה כשרה ופעולות סיוע לנזקקים. לשם כך היה גם צורך לשכור בעלי תפקידים (חזן, שמש, מלמד, שוחט ואחרים) ולשלם את שכרם. הקהילה מימנה גם מגוון פעולות פילנתרופיות: חלוקת קצבאות לזכאים ותמיכות קבועות בחכמים, תשלום מס הג'זיה עבור עניים גמורים ותלמידי חכמים, סיוע לעניי העיר, עזרה ליושבי ארץ־ישראל, פדיון שבויים ועוד. העובדה שקהילות היו מוכנות להוציא סכומי כסף ניכרים לצרכים האמורים גם בעיתות מחסור מעידה על המקום שתפסו צדקה, לימוד תורה ויישוב ארץ־ישראל בסולם הערכים של החברה היהודית ולכל הפחות כוזה של העומדים בראשה.

הכנסות הקהל והקהילה

1. מסים ישרים ועקיפים ששילמו יחיד הקהל היו מקור ההכנסה החשוב ביותר שלו. מדיניות המסוי של הקהל, שאומנם הייתה נתונה לביקורת ולערעורים תמידיים, מעידה על עוצמתה של תחושת הערבות ההדדית ועל משקלם של ערכי צדקה ולימוד תורה בחברה היהודית.

א. מס על רכוש – מס זה, הקרוי 'עריכה' או 'פיג'ה', היה המשמעותי והחשוב מבין המסים ששילמו היחידים. עקרונותיה היה כל אדם בוגר ובעל רכוש (בכלל זה גם אישה עצמאית) מחויב לשלם מסים בעיר מגוריו בהתאם לרכושו. בערים השונות נקבעו כללים מפורטים לשומת נדוניות, חובות ורכוש שאינו מומן מוזמן. במרבית קהילות האימפריה התבססה גביית המס על שיטת העריכה. בשיטה זו נערכה אחת לשלוש שנים בחול המועד פסח או סוכות 'עריכה גדולה' ופעם בשנה 'עריכה קטנה' לצורך ערעורים של נישומים שמצבם הפיננסי השתנה באופן דרסטי. את המעריכים בחרו ממוני הקהל, אנשי המעמד

או כלל פורעי המס, מקרב משלמי המס. המעריכים, שנשבעו לנהוג ביושר ובסודיות, ישבו בבית-הכנסת ואמדו את רכושם של יחידי הקהל. כל אדם היה רשאי לערער על שומתו בשבועה. במשך השנים נוצרו כללים שנועדו להקל על מי שהתרוששו, היטיבו עם מגזרים מסוימים והיו אמורים למנוע עוולות. ה'הנחות' עוגנו בתקנות הקהילות.

ריבוי בעלי הפטור לסוגיהם (מטעם הסולטן, מטעם הקונסולים האירופיים ומטעם הקהילה, בכלל זה חכמים ונוקמים) עורר קשיים ומחלוקות. הניידות הרבה המאפיינת את התקופה יצרה אף היא בעיות, ושאלת חיובם במס של מהגרים, הן אלו העוזבים את העיר והן אלו המגיעים כ'אורחים', עמדה כל העת על הפרק. אף יחידי הקהל לא שקטו וניכרת התגוששות מתמשכת בין עשירי הקהל, השואפים להקל מעל עצמם בדרכים שונות את נטל המס, לבין הבינוניים והעניים. מתח בין קבוצות שונות בציבור היהודי על רקע חלוקת נטל המס היה לגורם קבוע בחיי הקהילות למן המאה ה-16, בפרט בתקופות של משבר כלכלי ולחץ מסים. את המתח ואת הניכור הגובר בין המעמדות החריפו גבייה אכזרית ומשוא פנים כלפי העשירים.

ב. מסים על רכישת מוצרי מזון בסיסיים כשרים (יין, בשר וגבינה) ולעתים גם על סחורות. מס זה, בשיעור אחוז מסוים משווי הסחורה, גולם במחירה. הוא היה מקובל כבר בקהילות היהודיות בחצי האי האיברי וכונה 'גאבילה'. ככל שהורע מצבן הכספי של הקהילות גברה הנטייה להשתמש במכשיר זה לגיוס כספים, ובמאות ה-18 וה-19 היה למקור ההכנסה החשוב ביותר. בהיותה בלתי-פרוגרסיבית עוררה גביית הגאבילה מחאות חוזרות ונשנות מצד העניים, שביקשו להפחית או למנוע את העלאת שיעורה.

2. תרומות וולונטריות: כספי הצדקות שנדב הציבור בבית-הכנסת, בעיקר בעת העלייה לתורה, באירועים של שמחה ובעת אבל. במציאות של משאבים מוגבלים לא היה זה נדיר שהנהגת הקהל תיטול כספי צדקה לצרכיה, בטענה שיש בכך צורך קיומי.

3. רווחים מנכסי הקדשים וקרנות הקדש: ההקדשים הישנים שהצטברו בידי הקהילה הניבו פירות שנתיים בדמות ריבית ודמי שכירות. מן המחצית השנייה של המאה ה-17 רבו והלכו הסדרי מזון בין יחידי לבין הכוללות, כשזו מתפקדת כבנק ומעניקה ריבית על פקדונות. מן המאה ה-18 ואילך היו כספי הפקדונות מקור המימון הזמין והחשוב ביותר של קהילת איסתנבול וכנראה שכך היה גם בקהילות אחרות.

4. הכנסות ממכירת חזקות על הכנסות מענפים מסחריים מסוימים. נראה כי הקהילות נהגו גם לחכור את מקאטעת 'בית אל-מאל', כלומר שילמו סך קבוע עבור הזכות לרשת נכסים של גפנטרים עיריים שחיו בתחומן, אך לפי שעה אין לכך ראיות מוצקות אלא ביחס לירושלים.¹¹

11 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 66-70; ובכלליות גרבר (לעיל, הערה 1), עמ' 34-35.

5. דמי קנסות שהושטו על עבריינים.

הצלחתה של הקהילה לעמוד בתשלום המסים הרבים ובה בעת לנהל ולממן פעילות מגוונת בקהל עצמו, למרות מתיחות חברתית גוברת ותוך שמירה על תקציב מאוזן בדרך כלל, היא עובדה ראויה לציון. בין הסיבות להצלחה – הצורה ההוגנת בדרך כלל שבה חולק נטל המסים בין הקהלים והיחידים, קיומם של מנגנוני ערעור שונים, פטורים והקלות, נכונותם של חוגי הבינוניים והעשירים לשאת במעמסה שהטילה עליהם הקהילה לטובת ציבור העניים. כל אלה סייעו למתן את המתח החברתי שעשוי היה למצוא ביטוי באפיקי פעולה מסוכנים.

תמורות חיצוניות – בהן ההוצאות הרבות שגרם המשבר השבתאי ובעיקר הכבדת עול המסים עקב צרכים גוברים ושינוי שיטת הגבייה – הן שגרמו לכך שהכוללויות נקלעו בשלהי המאה ה-17 לגירעון שממנו לא הצליחו להיחלץ עוד. התגברות הקשיים הכלכליים בשליש האחרון של המאה ה-18 התמירה את מצבן של קהילות רבות.

ב. הנהגת הקהל

הארגון העצמי וההנהגה הקהילת מילאו תפקיד מרכזי בחיי הציבור היהודי, ובמובן מסוים שיקפו דמותם והתמורות שחלו בהם במהלך התקופה גם את דמותה של יהדות זו ואת השינויים שחלו בה.

כל קהל נזקק לגוף הנהגה ביצועי שיטפל בפונקציות הכלכליות, הדתיות והסוציאליות של הקהל, ובעיקר ישמור על המשך קיום הארגון הקהילי. פעולתה התקינה של ההנהגה הקהילת נתאפשרה, כאמור, בזכות מערכת כללים הקרויה תקנות או הסכמות, אשר קבעו את סמכות הממונים, חובותיהם ותפקידיהם והעניקו תוקף מחייב לכל החלטה ופעולה שלהם.

פעולתה המגוונת של הנהגת הקהל ומעורבותה בחיי הציבור והיחידים נבעו מעצם ראייתה את עצמה כבאת כוח הציבור כולו, כמייצגת רצונו וכמי שפועלת לטובתו.

סמכות ההנהגה הקהילת הנובעת נבעה משני מקורות: ההכרה הרשמית והגיבוי של השלטון העות'מאני מכאן, והכוח שהעניקה ההלכה לנציג הקהל שזכה במנדט השלטוני מכאן. הנהגה לגיטימית נחשבה מבחינה הלכתית כבית דין, ומתוקף כך היו בידיה שתי סנקציות משמעותיות להבטחת ציוותם של היחידים – קנסות וחרמות בדרגות שונות של חומרה. סנקציה משמעותית נוספת הייתה היכולת להסגיר עבריינים לידי רשויות השיטור והשיפוט העירוניות. בדרך זו, ולעתים תוך שימוש בעדי שקר, יכולים היו להטיל גם עונשי גוף דוגמת מלקות ומאסר או עונש גירוש זמני או נצחי מן השכונה או העיר. למעשה חסרה ההנהגה כוח כפייה ממשי, וקבלת הציבור את עול המנהיגים מלכתחילה ואת פעולתם בחיי היומיום הייתה ביסודה וולונטרית. הקהל והנהגתו לא היו מסוגלים להתמודד עם מקרים של עבריינות עקרונית ותקיפה ואף לא עם התערבות חיצונית כפויה.

ראשי הקהל היו אחראים וערבים בגופם ובממונם לתשלום המסים שנדרשו מיחידיהם, וכנראה גם להתנהגותם הנאותה. מחויבותם כלפי השלטון הייתה אומנם בלתי כתובה אך היוותה מרכיב חשוב בפעולותיהם. האוטונומיה בבחירת ההנהגה העצמית הייתה רחבה, ובעיקרון נמנע השלטון ממעורבות בכך – לא בקביעת הקריטריונים למינוי ולא בכפייה שרירותית של מינויים. על פי רוב היה הקאצי מאשר את המינוי שהובא לפניו על ידי נציגי הקהל, אם כי לא ברור אם הליך זה נבע מרצונם של המתמנים, או מחמת חובה פורמלית. מעורבות במינוי והדחת מנהיגי הקהל הייתה בדרך כלל רק במענה לבקשת צד זה או אחר בקהל. מקרים מן הסוג השני הלכו ורבו במאה ה-17 ביוזמת יחידים עשירים ותקיפים שהשתמשו בקשריהם ובכספם כדי להשיג לעצמם או למקורביהם משרות שונות, וביוזמת יחידים, קבוצות או גופים שראו עצמם מקופחים ומדוכאים ועתרו לשלטון בבקשת צדק.

דמותה של ההנהגה העצמית

הקהילות היהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית מציגות דפוס הנהגה בסיסי דומה – הנהגה נבחרת, מרובת גופים ובעלת אופי אוליגרכי ברור. הדומיננטיות המספרית והתרבותית של יוצאי חצי האי האיברי היא שהביאה לכך שדפוס ההנהגה שהביאו עימם דחקו את אלו של המקומיים והם אפיינו מן המאה ה-16 ואילך את הקהלים ברחבי הבלקן ובמערב אנטוליה, ובמידה גוברת גם בפרובינציות הערביות. את דמות ההנהגה היהודית קבעה לא רק מורשת ההנהגה העצמית היהודית המקומית. כאמור, תנאי הזמן והמקום, ובעיקר דפוסי השלטון והתרבות השלטונית של החברה הסובבת, השפיעו גם הם על עיצובה, אם כי קשה להעריך את משקלם המדויק. התנאי הבסיסי להשתתפות בחיי הקהל היה תשלום מסים. מנהיגי הציבור נבחרו על ידי ציבור משלמי המס ומתוכו. נשים מכל שדרות הציבור היו מודרות מכל השפעה פורמלית, ואף אם היו משלמות מס, לא היה בכוחן לבחור או להיבחר. אלו מהן שהיו בעלות מעמד חברתי והון יכולות היו להשפיע על ענייני הקהל רק באופן בלתי פורמלי, באמצעות כספן ועל ידי עושי דברן. ענייני הקהל נוהלו על ידי גופים נבחרים (המעמד, ממוני הקהל והמעריכים), שבהם כיהנו נציגים שנבחרו מבין שלושת המעמדות – עשירים, בינוניים ועניים. רוב הציבור היהודי נמנה עם מעמד העניים או הבינוניים, אך הנהגת הקהל הייתה מסורה בידיה של אוליגרכיה מצומצמת. משפחות עשירות נשאו לחלופין בעול ההנהגה ומקירבן באו העומדים בראש המתנדבים לפעולות צדקה וחסד. ביישובים ובקהלים קטנים ועניים נשא לעתים בעול זה אדם אחד. עשירי הקהל, שנשאו בנטל המס ומימנו את מרבית פעולות הקהל או לפחות ביקשו להציג עצמם ככאלה, עשו זאת בעיקר משום שעמדה זו שימשה אותם בתביעתם את השררה וחזיקה את יוקרתם. בעקיפין הם גם הבטיחו בכך את צייתנותם ונאמנותם של הנזקקים.

מורשת ההנהגה האוליגרכית הלמה את הנסיבות המקומיות. במדינה העות'מאנית היו מנהיגי העדה אחראים בגופם ובממונם לבני עדתם, ורק מנהיגים עשירים מסוגלים היו לעמוד בתשלומי המס בשיטת הגבייה הקולקטיבית ולשלם במהירות היטלים בלתי צפויים. אף לא כל אדם יכול היה להקדיש מזמנו לענייני ההנהגה, ובכלל, הצלחתם האישית הייתה ראויה ברורה לכישוריהם וליכולתם לטפל בענייני ממון ובניהול בקנה מידה גדול. העשירים טענו כי מכוח אחריותם והיותם פורעי רוב המסים (ובכלל זה אלו שהיו מוטלים על העניים) התאפשר קיומו של הקהל, ותמורת זאת תבעו את הזכות 'למלוך' עליו ללא עוררין. תביעתם נתמכה בידי מרבית פוסקי המאות הראשונות (ה-16 וה-17). כמה מן הנודעים שבחכמי המאה ה-16 אף התוו מעין אמנה חברתית ולפיה מכוח עשייתם ראויים העשירים להנהיג, בעוד שהעניים מחויבים להכיר תודה ולהיות נכנעים וציינתים. חוסר משמעת נתפס ככפיות טובה מחוצפת, בלתי מתקבלת על הדעת, שסופה תהוו ובוהו חברתי. עמדתם הנחרצת של בעלי ההלכה בזכות העשירים להנהיג נחלשה במהלך המאה ה-17, ככל הנראה נוכח שינוי יחסי הכוחות המספריים בין שלושת המעמדות. בכל זאת, עד למאה ה-19 שררו ריחוק וניכור בין המעמדות, והעשירים ייחסו חשיבות רבה לגילויי הכבוד הראויים להם לדעתם. כמה מן הביטויים הבולטים יותר למערכת היחסים בקהל ולערכי החברה ניכרו בחיי בית-הכנסת, אך לא כאן מקום להאריך בכך.

השוויון בייצוג של המעמדות בגופים המנהיגים היה מדומה, שכן ייצוגם של העשירים לא תאם את מספרם בקהל. יתרה מכך, בדרך כלל הבטיחה שותפות אינטרסים בין העשירים לבינוניים כי הנהול המוקרטי של בחירות והצבעות המוכרעות באמצעות רוב קולות לא ישמש מכשול ליוזמות החוג המנהיג. הברית בין העשירים לבינוניים הופרה כאשר מספר גדל והולך של עשירים פטר עצמו בדרכים שונות ממעגל משלמי המס והטיל את עיקר כובד המס על כתפי הבינוניים שחשו מקופחים. בעוד שהעשירים מנסים להמשיך ולשמר את הזיקה ההדוקה בין עושר וגדולה לבין הנהגה וכוח השפעה, ביקשו חוגי הבינוניים והעניים לבטל את הזיקה שבין מעמד חברתי לכוח פוליטי ודרשו ייצוג הוגן, שהוא לשיטתם ייצוג יחסי ולא איכותי, דרישה שנתגברה עם הזמן. ההנהגה ושיטת ההנהגה לא שיקפו את מספרם הגדל והולך של העניים ולא התחשבו במתחים החברתיים שגלו לתהליך זה. עם זאת מסתבר כי הציבור היה מוכן לקבל הנהגה אוליגרכית כל עוד חש כי היא קשובה לצרכיו וכי היא נוהגת עמו בהגינות. ולא זו בלבד, אלא שדעת החוג המנהיג הייתה מקובלת מתוך הנחה שכוונתה אומנם לטובת הכלל. עד לרבע האחרון של המאה ה-18 איננו מוצאים דרישה של ההמון להשתתפות אקטיווית בהנהגה. מכאן ואילך החריפו העימותים על רקע חברתי ופוליטי ושיאם היה במאה ה-19, אז זכו גם העניים לייצוג הולם ולנטילת חלק בהנהגת הקהילה בפועל. אף הגילדות היהודיות, שמספרן גדל בהתמדה, החלו נוטלות תפקיד פעיל יותר במאבקים

הפוליטיים והחברתיים בקהילה.¹² ביטוי נוסף לרצון לבטא תחושת שייכות, תודעה ופעלתנות פוליטית גוברת ניתן לראות בייסודן של עשרות חברות, קופות והתאגדויות פילנתרופיות שונות בכל אחת מן הערים הגדולות, בויקה לצרכים החברתיים ובעיקר הכלכליים.

נדרש כי מנהיגי הקהל לא קיבלו תמורה כספית עבור עבודתם למען הכלל. אדרבה, הם נדרשו להקריב מזמנם ומהונם, ולעתים אף נסתכנו בגופם. המניעים לפעולתם למען הכלל לא היו אלטרואיסטים לחלוטין, והייתה בהם מידה רבה של תועלת אישית, עד כדי כך שרבים ביקשו להיבחר למשרות ההנהגה ואף נקטו לעתים אמצעים אלימים להשגתן. ניתן למנות לפחות שני מניעים: [א] תאוות כבוד ושררה. העיסוק בצורכי הציבור היה מרכיב חיוני במערך התפקידים של עשיר יהודי והעניק לו כבוד ויוקרה שחיקו את מעמדו בציבור היהודי. כממונים הם עוטרו בתוארי כבוד וזכו לגילויי הערכה פורמליים מצד הציבור, בעיקר בבית-הכנסת בטקסים ובמעמדים חגיגיים. כפועל יוצא ממעמדם הם זכו לקשור קשרים חברתיים מועילים ובטובות הנאה שונות ומגוונות; [ב] ההנהגה הכריעה בשאלות של מדיניות הקהל במישור הארגוני והפיננסי, תחומים שבהם היה לעשירים אינטרס להשפיע ולקבוע על מנת להנציח את עוצמתם הכלכלית והפוליטית, ולמנוע פגיעה בהונם, במעמדם ובזכויותיהם.

לא הכל ביקשו להשתתף בחיי הציבור היהודי, וניתן גם להבחין במי שביקשו להתבדל ולהתרחק. עם החמרת המצב הכלכלי, הכבדת עול המסים והתערערות היציבות והבטחון רבו המשתמטים מלקבל על עצמם את הנהגת הקהל, ולצורך זה נתקנו הסכמות האוסרות לסרב לשרת. אלו שמאסו לחלוטין בחיי הקהילה נקטו פתרון קיצוני יותר והתאסלמו. גלי ההתאסלמות בעקבות כישלון התנועה השבתאית היו הזדמנות מצוינת לעשירים רבים להסיר מעליהם את עול הקהל ולשפר את מצבם הכלכלי והחברתי במסווה של מעשה אמונה צרוף.

גופי ההנהגה

התכנסות כל בני הקהל בערים הגדולות לשם ניהול ענייני הציבור לא הייתה מקובלת. גם בחצי האי האיברי וגם בביוזנטיון היה מקובל כי גוף נבחר מנהל את ענייני הציבור, ומסורת זו נמשכה תחת השלטון העות'מאני. הנהגת הקהל הורכבה משני גופים עיקריים: המעמד והממונים. המקורות מזכירים גופים אלו ואת החברים בהם בתארים שונים ומגוונים (ממונים, זקנים, נכבדים, גבירים, ראשים, טובים), עובדה המקשה על

12 'י ברנאי, 'קווים לתולדות החברה היהודית באימפריה הביזנטית והראשית המאה ה"ח', ציון, מז (תשמ"ב), עמ' 69-76.

בירור מדויק של חלוקת התפקידים ביניהם. בתקופה העות'מאנית בולט במיוחד הגיוון בגופי ההנהגה והעדר הגדרות מדויקות של תחומי פעולתם. ריבוי ההתארגנויות בכלל וריבוי ופיצול גופי ההנהגה בפרט הוא מן התופעות הבולטות בנופה של היהדות העות'מאנית. אפשר למנות סיבות אחדות למצב זה: [א] הרצון להשתייך ולהנהיג; [ב] בהעדר אפשרות לפעול לשינוי המעמד החוקי או יחס החברה הסובבת כלפיהם, ומתוך לחץ (דתי, חברתי, כלכלי) חיצוני, הפנו יחידים את כישוריהם ומרצם כלפי פנים, לעשייה בתחום הקהל. לעשייה זו היו אומנם תוצאות חיוביות, אך ריבוי העושים, על יצריהם וכוונותיהם, גרם לעתים תכופות גם למתחים ולהתפרצויות אלימות. [ג] יתכן כי הפיצול והגיוון משקפים חולשה, העדר אחדות דעות ופערים מעמדיים-כלכליים. [ד] הרחבת שורת מנהיגי הקהל, שמשמעותה גם יכולת עמידה באחריות לתשלום המס, הייתה יתרון בתקופת ההתרוששות והשקיעה בחובות נושאי ריבית.

מעמד

המעמד היה גוף ההנהגה הבסיסי של הקהל. מוצאו כנראה בחצי האי האיברי, ולאחר הגירוש נפוץ ברחבי הפזורה הספרדית, כשבתפוצה המערבית היה זה הגוף היחיד המנהיג את הקהל.¹³ ידיעות על המעמד מגיעות ממקורות מן המאות ה"16 וה"17, והעדרן במקורות מאוחרים מורה ככל הנראה על העובדה שחזל להתקיים. התפתחות זו תואמת את ידיעותינו על החלשות המסגרת הקהילתית ועל אובדן סמכויות ביצועיות לטובת מסגרות עירוניות כוללות.

מעמד הקהל היה גוף שנבחר לזמן קצוב ולרוב מנה פחות מעשרה אנשים. הנבחרים באו מקרב משלמי מס מבני שלושת המעמדות הכלכליים בחברה היהודית (בהתאם לגובה המס ששילמו), כשמקובל היה לבחור מספר זהה של נציגים מכל מעמד. מיעות המשפחות העשירות הביא לידי כך שלעתים תכופות הייתה החברות במעמד מועברת בירושה. הבחירות למעמד נערכו מדי שנה או מדי שלוש שנים, בחול המועד סוכות או בפסח. לעתים היו אנשי המעמד היוצא בוחרים במעמד הנכנס באופן שנשמר ייצוגם הוזה והשוויוני לכאורה של העשירים, הבינוניים והעניים. לפי שיטה אחרת בחרה כל שכבה חברתית את נציגיה לגוף זה. בראש חברי המעמד עמד אדם שנשא, לכל הפחות בשלהי המאה ה"16, את התואר 'ראש המעמד'.

במקורות נזכרים חברי המעמד כמי שעוסקים במגוון תחומים: תיקון ועשיית

13 לגבי הקהילות במערב ראה: 'י קפלן, 'הפזורה הספרדית בצפון-מערב אירופה ובעולם החדש', ח' ביינארט (עורך), מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 589-591; 'ב' אורנ' פינקוס, 'קהילה הפורטוגזית בהאמבורג והנהגתה במאה ה"17', ממזרח וממערב, ה (תשמ"ו), עמ' 9-23, ושם גם ציונים לדין ב'מעמד' בקהילות נוספות.

הסכמות, טיפול בנכסי הקהל, ענייני מיסוי, שכירת בעלי תפקידים ותשלום שכרם ואף השתתפות בהליך השיפוטי. אנשי המעמד בחרו מתוכם או מתוך 'מאגר' של מועמדים פוטנציאליים את המנהיגות בפועל - פרנסי הקהל, הגזברים, וכנראה גם את ראש הקהל והכח"א, את נציגי הקהל בגופים העל-קהליים ולעתים גם את מעריכי המס. הסכמות הקהלים העניקו תוקף מחייב לכל החלטותיהם של חברי המעמד. פעילותם הייתה עצמאית או משולבת בזו של ההנהגה המצומצמת (ממוני הקהל, להלן), בהתאם להסכמות ולמנהגי הקהל בכל עניין שעמד על הפרק. חלוקת התפקידים ואופן התיאום בין הגופים המנהיגים אינם ברורים. בדרך כלל התקיימה קואליציה בין חברי המעמד העשירים והבינוניים, והם חילקו למעשה ביניהם את השליטה בקהל, למרות שמבחינה מספרית היו מיעוט (כרבע או כשליש). מצב עניינים זה לא היה בלתי גיוני בהתחשב בתנאי הזמן והמקום - לא כל אדם היה ראוי ומסוגל לתפקד בהנהגת הקהל, שכן היה הכרח שתהיה לו הבנה בענייני כספים, ביחסי אגוש ובהוויות העולם, וכמובן היכולת להקדיש מעיתותיו על מנת לשמש במשרה ציבורית שאין עמה שכר. ייחוס, ממון והשכלה, קובעי המעמד החברתי בחברה היהודית העות'מאנית, היו ודאי תכונות רצויות.

ממונים, פרנסים, טובי הקהל

במאה ה-17 הונהגו הקהלים בידי מנהיגים נבחרים, שקיבלו סמכויות נרחבות למילוי תפקידיהם. הסכמות היסוד של כל קהל קבעו גם את דגם ההנהגה, דרכי בחירתה, סמכויותיה ותפקידיה, וחייבו את הציבור לקבל את הכרעותיה בלא ערעור. ה'ממונים' בכינוייהם ובתואריהם השונים (פרנסים, ממונים, ממוני הזמן, טובי העיר, זט"ה, ראשים, מורשים, ברורים) הם הנוכחים ביותר בין גופי ההנהגה שזכרם בא במקורות העבריים.

מעגל הראויים להנהיג היה צר יחסית, וכפועל יוצא הייתה גם התחלופה מועטת. לא היו מגבלות על קירבה משפחתית בין המכהנים ואף לא על גיל המתמנים. המועמדים נדרשו להיות יחידי הקהל ובעלי הון (או אשראי) כך שבשעת הצורך יוכלו לשלם את מסי הקהל ולממן הוצאות בלתי צפויות.¹⁴ מגעיהם עם הרשויות חייבו ידיעת השפה התורכית והכרות עם המנגנון השלטוני העות'מאני ודרכי פעולתו. קשרים אישיים עם בעלי תפקידים היו יתרון. מנהיג נדרש לאורח חיים מהוגן ולהפגנת הודרות עם ערכי החברה היהודית באמצעות תמיכה בעניים ובלומדי תורה וכיו"ב. צירוף נתונים זה הוא שהעניק את הלגיטימציה להנהגת הציבור היהודי.

נהלי הבחירה אינם נהירים לחלוטין ונראה שלא היו אחידים. ההנהגה הנבחרת מנתה על פי רוב חמישה או שבעה ממונים, ובעיתות משבר הורחבו שורותיה מסיבות

14 ראה למשל: מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה ה"ז, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 126-139.

פוליטיות (אחדות, ייצוג הוגן) ומעשיות (חלוקת נטל המסים). תקופת המינוי לא הייתה קבועה, אך על פי רוב נבחרו הפרנסים לכהונה בת שנה אחת. הגבלתה הייתה תריס בפני חזקה ללא הגבלות, והייתה בה מידה של מראית עין של בחירה, שהייתה חשובה לציבור כולו, אף כי תוצאותיה לא שינו באופן ממשי את הרכבה של ההנהגה וגם לא את מדיניותה הכללית. בחירות התקיימו בדרך כלל בחול המועד פסח או סוכות, במהלך התכנסויות שנתיות אחרות של הקהל ושל החברות הקהליות ובמקביל להן. לעתים הייתה זכות בחירה לכל פורעי המס, ולעתים היו אלו חברי המעמד או הפרנסים היוצאים אשר מינו את הפרנסים הנכנסים בהצבעה חשאית. הפרנסים החדשים נשבעו לנהוג ביושר ובאמונה ומינויים הוכרו בבית הכנסת אגב אמירת 'מי שברך' מיוחד. בדרך כלל היו הפרנסים נאמנים לשבועת האמונים שלהם והשתדלו לפעול לטובת הקהל בהתאם למסורת ההנהגה, אך לעתים אחזו במשרות הנהגה אלמים, עבריינים ומושחתים, שהשתמשו בשררתם לטובתם האישית.

כבאי כוחו של הקהל היו הממונים אוטונומיים ובעלי סמכות אבסולוטית בהכרעותיהם, ועסקו בקביעת סדרי הקהל ובניהול השוטף של ענייניו, כלפי פנים וכלפי חוץ. להלן תחומי פעולתם:

[א] תיקון תקנות והסכמות: הפרנסים בסיוע המעמד הם הגוף המחוקק העיקרי בקהל. הם אומנם היוזמים והמסכימים, אך עליהם לקבל (לפחות למראית עין) את אישורו של מרביץ התורה לתקנתם. כל החלטה והסכמה של יחידים או גופים בקהל, ובכלל זה הסכמות של חברות, היו מותנים באישורם של הפרנסים.

[ב] הנהלת ענייני הכספים של הקהל בסיוע גזבר או גזברים, שנבחרו מבין משלמי המס ואולי מקרב חברי המעמד או הפרנסים עצמם. תחום זה כולל הטלת וחלוקת מסים פנימיים, דוגמת גאבילות או מסים בלתי רגילים; טיפול שוטף ברכוש הקהל ובכלל זה בית הכנסת ותשמשי הקדושה שבו; ניהול קופות הקהל; תחזוקה, השכרה, קנייה או מכירה של נכסי הקדש, בדרך כלל באמצעות גבאים שמינו הפרנסים, אולי מבין אנשי המעמד, ואולי אף מכירת חזקות מסחריות שונות, כפי שנהגו למשל בשאלוניקי וברודוס. הממונים החדשים היו מחויבים לקיים ולממש התחייבויות כספיות של קודמיהם. בסיום כהונתם היה עליהם 'לברר' את החשבונות ולהעביר לממשיכיהם את הקופה בצירוף מאזנים מסודרים ככל האפשר. בניהול הכספי השוטף נסתייעו כנראה בסופר הקהילה או סופר העיר, שהיה ככל הנראה גם בעל כישורים חשבוניים ולא רק ספרותיים וקליגרפיים.

[ג] במסגרת מחויבותו של הקהל לספק ליחידי שירותים שהיו חיוניים לקיום היהודי היה על ממוני הקהל לעסוק גם במינוי בעלי התפקידים בשירותו, פיקוח על עבודתם ותשלום משכורתם. תנאי המינוי של שכירי הקהל נקבעו באופן ברור בכתב המינוי, אך מעילה בתפקיד או התנהגות בלתי הולמת היו עילה להדחה בלא פיצוי. שאלות רבות

עוסקות במחלוקת בין הקהל לבעל תפקיד על רקע הפרת חוזה. נידודות במילוי התפקידים בדרג הזוטר הייתה תופעה מקובלת והיא התבטאה לא רק במעבר מתפקיד אחד למשנהו, אלא אף במילוי מספר פונקציות על ידי אדם אחד בקהלים קטנים ועניים שלא היו מסוגלים לממן העסקת יותר מאדם אחד.¹⁵ בערים הגדולות היו בעלי התפקידים מאוגדים במעין גילדות, ובמסגרתן שמרו על המונופול שלהם, על גובה מחירי השירותים שהעניקו וכיוצא באלה. שיטת המינוי לשנים קצובות מנעה החזקה ממושכת במשרה, נוהג שהיה בו משום פתח לריכוז כוח, לניצול לרעה ולמעשי שחיתות. להלכה היו כישוריו והתאמתו של המועמד לתפקיד שיקול מכריע בבחירתו, אך למעשה נטו להעדפת בן הקהל ועוד יותר מכך להורשת התפקיד מאב לבן. תופעה נוספת, שנעשתה רווחת מן המאה ה-17 ואילך, הייתה הפעלת קשרים עם בעלי שררה בקהל ומחוצה לו, יהודים ושאינם יהודים, לשם קבלת מינוי גם בניגוד לרצון הציבור. בין תפקידי הקהל:

1. דאגה לקיומו של בית-כנסת, לתחזוקתו ולהעסקת המשמשים בו – החזן ומסייעיו, השמש, התוקע בשופר.
2. דאגה לחינוך בסיסי לנערים, בעיקר עניים – החזקת בית תלמוד תורה ומימון מלמד. לימוד והדרכה דתית באמצעות דרשה לרבים והוראה פרטנית. אלו נתבצעו על ידי חכם הקהל, הקרוי 'מרבין תורה', ובמידה רבה היה החשוב שבבעלי התפקידים השכירים בקהל.
3. קיום מערכת שיפוט עצמי וענישה: השיפוט היה אחת הפונקציות החשובות של הממונים, אם כי במהלך המאה ה-17 גברה המגמה לבסס את השיפוט על דין תורה ולהפקידו בידי החכם המרבין תורה. הפרנסים פיקחו על שמירת מצוות הדת והמוסר, תקנות הקהל וחוקי המדינה, ולסיועם בתחום זה נתמנו 'ממוני עבירות', 'ממוני חזקות' ו'ממוני איסור והיתר', שהיוו מעין בתי דין בעלי סמכויות שיטור, שיפוט וענישה בתחומי פעולה מוגדרים. כמה מן הגופים הללו פעלו בערי האימפריה ברציפות מן המאה ה-16 ועד למאה ה-19.
4. פילנטרופיה וטיפול בעניינים הומניטריים שונים: עזרה וסיוע לעניי הקהל, ליוצאי הקהל, לעניים ושבוים וליושבי ארץ ישראל; מינוי אפוטרופוסים על יתומים וממונים על נכסי ההקדש. בדרך כלל עסק בטיפול השוטף בעניינים אלו גבאי מטעם הממונים. מן המאה ה-17 ואילך נעשו פעולות אלו בשיתוף עם חברות צדקה וחסד. אלו

15. לסיכום ולהפניות למקורות על אודות בעלי תפקידים ראה: ל' בורנשטיין-מקובצקי, ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה-16 ועד סוף המאה ה-17, ח"א-ח"ב, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן תשל"ח, עמ' 240-256 ועוד. ביחס למצרים ראה: הנ"ל, 'הקהילה ומוסדותיה', י"מ לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 133-181.

נטלו על עצמן חלק גדול והולך מתפקידי הקהילה בתחומי החינוך, הסעד והקבורה, ובכך הקלו את המעמסה הארגונית והכספית שהייתה מוטלת על הקהל. בהקשר זה ראוי לציין כי יחסי הקהל והחברות היו סימביוטיים, אך לא בהכרח הרמוניים.¹⁶

5. הבטחת אספקה סדירה של בשר כשר באמצעות שוחטים ובודקים.
6. הנהגת הקהל דאגה לבני הקהל גם לאחר מותם, ולשם קבורה כהלכה נזקקו גם לחלקת אדמה ולמי שיטפלו בסדרי הקבורה.

[ד] ניהול המגעים עם רשויות השלטון בעיר העות'מאנית: החיים בעיר העות'מאנית חייבו מגע רצוף עם אנשי השלטון המקומי. ראשי הקהילה עשו כל שביכולתם למנוע מצב של התנגשות גלויה עם חוקי האסלאם, המדינה והמנהג המקומי, משום שמצב כזה עשוי היה להיות הרה אסון. כאשר התעוררה בעיה התמודדה עמה הנהגת הקהילה ב'דיפלומטיה שקטה' של שתדלנות ושוחז. קשר הדוק ביותר התקיים עם הקאזי שניהל את ענייני העיר (ובעיר גדולה – הקאזים והקאזים של שכונות המגורים). אליו הגיעו יחידים ונציגי הקהל לשם הדיינות, קבלת אישורים, השתדלות לקבלת פרמאנים והגשת עתירות, טיפול בענייני המס והתעדכנות בצווי השלטון ובכללם מחירי המזונות והמוצרים. פרט לענייני המס היו מנהיגי הקהל אחראים לשמירה על חוק וסדר בקרב בני הקהל בהתאם לחוקי המדינה והנורמות המקובלות והם חויבו לדווח לרשויות על מעשי פשע ולהסגיר עבריינים. בספרות השו"ת נזכרים מקרים רבים שבהם נתבעו 'פרנסים' לשלם קנסות, הושלכו לכלא ועונו על ידי שליט מקומי בשל היותם ערבים לבני הקהל בגופם ובממונם.¹⁷ אין תימה איפוא, כי בקהילות רבות הוסכם שקופת הכוללות או הקהל תישא בכל תשלום ונזק שייגרם לממונים בזמן ובמסגרת תפקידם. במהלך המאה ה-17 חל כירסום בסמכויות הממונים: החכמים מרביצי התורה נטלו לעצמם נתח גדול יותר בתחום השיפוט העצמי, ומעורבותם בניהול חיי הקהל גברה עד כדי כך שנוצר מעין איוון ובו לכל צד יכולת פיקוח וביקורת הדדית בניהול ענייני הקהל.¹⁸ עוצמתם הפוליטית וסמכויותיהם של החכמים הגיעו לשיאם במאה ה-18. אף ההנהגה העירונית הכוללת נטלה מן הקהל וממנהיגיו סמכויות שונות וצמצמה את עצמאותם. בין השאר עבר הטיפול בבעלי התפקידים השכירים לידיה של הכוללות.

16. על החברות ראה בהרחבה: י' בן נאה, 'בין גילדה לקהל: החברות היהודיות באימפריה העות'מאנית במאות ה'16-ה'17', ציון, סג (תשנ"ח), עמ' 277-318.

17. על תפיסת פרנסים כערבים ואחראים לבני עדתם ולחובות הקהל ראה: מ' רוזן, 'הקהילה היהודית בירושלים במאה ה'16', תל-אביב תשמ"ה, עמ' 38-50; L. Bornstein-Makovetsky, 'Jewish Lay Leadership and Ottoman Authorities during the Sixteenth and Seventeenth Centuries', in: A. Rodrigue (ed.), *Ottoman and Turkish Jewry*, Bloomington, Indianapolis 1992, pp. 108-109.

18. בן-נאה, דיסטציה (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 196-198.

ראש הקהל

מנהיגי הקהל נזכרים במקורות העבריים במגוון שמות ותארים, והמונח 'ראשים' מופיע לעיתים תכופות במשמעות כללית של תואר כבוד המציין את הפרנסים העומדים בראש הקהל. צווים סולטניים ורישומי בתי הדין השרעיים מורים כי בראש כל קהל ניצב אדם שתוארו הרשמי 'ג'מאעַת באשי' (מילולית: ראש הקהל, ובלאדינו: 'קאפו ד' לה קהלה'). איננו יודעים אם היה זה ראש המעמד ואולי אחד מן הפרנסים. המינוי אושר על ידי הקאצי ונרשם בספרי בית הדין השרעי על מנת לתת לו תוקף וסמכות. תעודות עות'מאניות מאיסתנבול מן המאות ה-17 וה-18 מלמדות כי באופן רשמי נתמנו ראשי הקהלים לטיפול בענייני המיסוי ולהשגחה על בני עדתם. בתחום המס כלל תפקיד זה דיווח על חיובי המס ואחריות לניהול רישום מסודר בפנקס הקהל, ריכוז הכספים והעברתם הלאה אל מנהיגי כוללות העיר או אל הכח'א הראשי של יהודי העיר. בבוא העת חילקו ראשי הקהל ליחידים את נירות הג'זיה (ג'זיה קע'די) המוכיחים כי נושאים שילם את המוטל עליו. ראש הקהל היה אחראי להתנהגותם התקינה של בני קהלו בענייני חוק ומוסר. הוא נדרש לתפוס עבריינים נמלטים או מתחבאים, עָרַב להתחייבויות כספיות מסוימות והגיע לבית הדין השרעי כדי להעיד על בני קהלו.

כח'א

ידיעות רבות על משרת הכח'א מגיעות מקהילת איסתנבול. תעודות מבית הדין השרעי של איסתנבול במאה ה-17 מורות כי לכל קהל מקהלי העיר היה לפחות כח'א אחד, וכנראה גם כח'א לכל אחת מקבוצות הקהלים בבירה (רומניוטים וספרדים). במחצית השנייה של המאה ה-17 ובעיקר במאה ה-18, עם המעבר לארגון אזורי, מופיעים כח'א אזורי וכח'א כלל-עירוני. בעל תפקיד זה היה שכיר של הקהל. הוא היה חסר סמכות הנהגה ותפקידו היה לייצג את הקהל ויחידיו בפני גופי השלטון (בכלל זה בבית דין השרעי), בהתאם להוראות מנהיגי הקהל, בשתדלנות ובעיקר בכל הנוגע למיסוי. בחירת הכח'א נעשתה על ידי אנשי הקהל, שהציעו את המינוי לקאצי, וזה אישר אותו ורשם את המינוי בספרי בית הדין השרעי. ברור כי למשרה זו נבחר אדם דובר תורכית, אמין ובעל אשראי או הון שאיפשרו לו לשלם את מסי היהודים או לפחות מקדמות על החשבון עד אשר יגבה את הסכומים הנדרשים מכל קהלי העיר. מכוח תפקידיו וקשריו עם הדרגים הגבוהים ביותר של האוצר והשלטון העירוני נהנה הכח'א של יהודי העיר (בפרט זה של איסתנבול) מעוצמה כלכלית ופוליטית רבה. את מיעוט הידיעות לגבי במקורות העבריים ניתן להסביר בכך שמרכז הכובד של פעילותו היה מחוץ לקהילה ובהימנעותו ממעורבות בענייניה הפנימיים.

ההנהגה העל קהלית

במחצית השנייה של המאה ה-16 פעלו בקהילות הגדולות והבינוניות באנטוליה ובבלקן כוחות ששינו את דגמי הארגון והקיום המשותף. מחד גברו והלכו מגמות הפילוג והפירוד בקהלים הקיימים, אך מאידך נתחזקה בערים הגדולות הנטייה לשיתוף פעולה ברמה העירונית הכוללת, בעיקר לצורך תיקון תקנות והסדרת חלוקת נטל המס. הגיוון בשיטות הארגון הקהלי וריבויים של גופי ההנהגה ברמת הקהל השתקף גם בהנהגה הכוללת, העליונה.

למעשה, כבר במאה ה-16 נטו קהלי יוצאי ספרד בקהילות הגדולות של האימפריה להתאגד מול שאר הקהלים (באיסתנבול, למשל, מול ה'סורגונים'). חלוקה לגושים, לאו דווקא על פי מוצא, ניכרת גם בקהילות אחרות, וייתכן שסיבתה מניעת ריכוז כוח רב מדי – כך היה באיזמיר, וכך היה באדירנה, שתיהן קהילות שזכו לשגשוג כלכלי ודמוגרפי במאה ה-17. לכל אחת מקבוצות הקהלים נתמנה רב כולל, אך ההנהגה ('ה'חילונית') העליונה הייתה משותפת.

גוף מנהיג עליון, שהיה משותף לשתי קבוצות הקהלים בבירה, פעל כבר במחצית השנייה של המאה ה-16 והוא נקרא 'הועד הכולל' או 'המעמד הכולל'. גוף זה, שלא ברור אם התכנס במועדים קבועים, מנה כמה עשרות אנשים שייצגו את כל קהלי העיר. בראשו עמדו ארבעה או חמישה אנשים באופן ששיקף את יחסי הכוחות בין העדות בקהילה. גופי ארגון והנהגה נפרדים (בעיקר בתי דין וחברות) הוסיפו להתקיים בבירה גם ברבע הראשון של המאה ה-17. רק ברבע השני של המאה, עם ההתאוששות הכללית וההכרה בשינוי יחסי הכוחות בין הרומניוטים לספרדים, הבשילו ככל הנראה התנאים ליצירת כוללות מאוחדת. מכאן ואילך היו כל קהלי הבירה כפופים לכוללות אחת מאוחדת, המנהלת על ידי 'מעמד הקהילות', ובראשה הנהגה עליונה, גוף ביצועי מצומצם בן שבעה אנשים (ז' טובי העיר). אלו נסתייעו בכח'א של כל קהלי העיר ובגוף רבני עליון הקרוי 'מעמד חכמי העיר', שבראשו עמדו כנראה הרבנים הכוללים. מספר המשתתפים בגוף זה גדל בהתמדה ובמאה ה-18 הגיע לאחד-עשר ואף לשלושה-עשר חברים, אשר יחד עם הרבנים הכוללים ניצבו בראש ההיררכיה של יהודי הבירה.

הסכמות שאלוניקי מן העשור השני והשלישי של המאה ה-17 מזכירות 'משמרות' המנהלות את ענייני העיר. לא ברור מתי הוקמו לראשונה, אך יש לשער כי היוזמה למינוי הנהגה כוללת נבעה מן המשבר שאליו נקלעה הקהילה בשלהי המאה ה-16 ונועדה ללכד את הכוחות. בהסכמת ראשי קהלי שאלוניקי משנת ש'ע"ד (1614) הוסכם לכונן ארבע משמרות להנהגת 'כולל די לה סיב'אד', כלומר כוללות העיר. הסכמה שנתקנה כעשר שנים אחר כך מציינת את מינויין של שלוש משמרות כדי ש'יתעסקו' בכל ענייני הקהילה. כל אחת מן המשמרות מנתה תשעה-עשר חברים, והן שירתו

לחלופין. ה'כולל' בשאלוניקי נזכר לראשונה במקור מן המחצית הראשונה של המאה ה-17, ואפשר שכונת הדברים להנהגה עליונה זו. התגברות המגמה הריכוזית ניכרת בהסכמה משנת ש"ז (1617), הדורשת אחדות מלאה ('אונה קומוניטה, און פואיבלו, און אקדוה') ואוסרת בתוקף כיתתיות ופעילות אופוזיציונית מכל סוג בנימוק של טובת הקהלים ושלומם.¹⁹ קהילת איזמיר הונהגה באמצע המאה ה-17 בידי 'כ"ד טובי העיר שהם המתקנים כל תיקונים והסכמות על פי רובם מתוך כולם, וגוף עליון זה נזכר בתדירות גוברת במאה ה-18. קהילת ירושלים הונהגה על ידי שלושה, ולעתים ארבעה וחמישה פקידים, בהשראה ובהשפעה ישירה של הגם ההנהגה באיסטנבול וועדי הפקידים שלה למען ערי הקודש.²⁰ הכוללויות הופיעו אפוא בערים הגדולות של האימפריה בשליש השני של המאה ה-17 כגופים מגובשים הצוברים עוצמה גוברת והולכת ביחס למסגרת הקהילתית הנחלשת והגיעו למרום כוחן במאה ה-18. קיומן של ההנהגות הכוללות נמשך גם במאה ה-19, לעתים בשינוי צורה.

התמורות שחלו במאה ה-19 במעמד החוקי של יהודי האימפריה נתנו את אותותיהן גם בהנהגת הקהילות, ומשנות השישים ואילך ניתן להבחין בבירור במגמה של הרחבת גופי ההנהגה העירונית הכוללת וביזור הסמכויות לוועדות מומחים. בבירה תפס את מקומו של הגוף המנהיג (אשר מנה עשרה, אחד-עשר או שלושה-עשר ממונים) ועד כללי ('מג'לסי עוממי) בן שמונים חברים. לצידו נמצאו ועד רוחני ('מג'לסי רוחני') ובו שבעה חכמים, וועד גשמי או חילוני ('מג'לסי ג'סמאני') ובו תשעה חברים. גם בהנהגת קהילת שאלוניקי, שהייתה השנייה בגודלה באימפריה, חלו שינויים מפליגים: בשנת 1870 ניטלה הנהגת קהילת שאלוניקי מידי שבעת טובי העיר והועברה למועצה רחבה של כשבעים איש, שבראשה הוועד הפועל ויושב הראש – נשיא הקהילה. מתחתה פעלו ועדות משנה לעניינים שונים.²¹

19 י"ד מלכו וא' אמארייליו, 'לקוט הסכמות שאלוניקי בלאדינו', ספונות, ב (תש"ח), עמ' מה-נג, הסכמות 13-16.

20 י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 177-184.

21 על התמורות במחצית השנייה של המאה הי"ט ראה: י' ברנאי, 'יהודים באימפריה העות'מאנית', ש' אסינגר (עורך), תולדות היהודים בארצות האיסלאם, ח"ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 268-279; א' בנבסה, היהדות העות'מאנית בין התמערבות לציונות, 1908-1920, ירושלים תשנ"ז, עמ' 14-26; א' בנבסה וא' רוהיג, יהודי ספרד בארצות הבלקן, ירושלים תשס"א, עמ' 77-124; A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, vol. I, Istanbul 1941; I. Karmi, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteenth Century*, Istanbul 1996, pp. 46-27. לגבי שאלוניקי ראה: ד' לוי, 'סקירה על מוסדות הקהילה היהודית בשלונקי, תר"ל-ת"ש (1870-1940)', ד"א רקנטי (עורך), זכרון שלונקי, ח"ב, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 127-148; ד' בנבסתי, יהודי שאלוניקי בדורות האחרונים, ירושלים תשל"ג, עמ' 161-165.

תפקידי ההנהגה העל-קהלית ופעולתה כלפי חוץ היה תפקידה העיקרי של ההנהגה הכוללת ייצוג הקהילה היהודית במגעים עם השלטונות ובפרט בכל הנוגע לתשלום מסים. בתחום זה נסתייעו בראש ובראשונה בכח"א (לעתים נקרא 'קביל') של יהודי העיר, אשר פעל כאיש הקשר המרכזי עם השלטונות. כלפי פנים נתפסה תחילה כגוף מתאם, שתפקידו ייצוג האינטרס של הציבור היהודי בתחום מסוים, ונמנעה ממנו היכולת לפגוע באוטונומיה של הקהל הבודד. בחלוף הזמן נגלים מנהיגי הכוללות כמי שעוסקים בנייהול הפעולות הנוגעות לקיום היוזימי של הקהלים. הכוללות ניכרת כגוף פיננסי רב עוצמה, ופקיד מטעמה (גזבר או סופר) טיפל בהנהלת החשבונות. סקירת תחומי עיסוקה של הכוללות מלמדת על גטילת סמכויות ותפקידים מן הקהל הבודד לטובת הכוללות, כמעט עד כדי שליטה מלאה ובלתי אמצעית בענייניהם הכספיים והארגוניים, אפילו במה שלעתים נגע לטיפול אישי ביחידים קהלים. מקורות מן המחצית השנייה של המאה ה-17 ואילך ממעטים להזכיר את הקהל ואת המנגנון הקהלי, עובדה שיש בה כדי לתמוך ברדוש האמור. נראה כי עיקר הפעילות שנתרה ברמה הקהילתית הייתה עריכת המסים וגבייתם. בעוד שבמאה ה-16 שכר כל קהל את בעלי התפקידים ששירתו בו, נראה כי במהלך המאה ה-17 חל שינוי, וקיימים רמזים למעורבות גוברת של הכוללות בתחום זה כמי ששכרה ושילמה את משכורתם של בעלי התפקידים ואף פיקחה על עבודתם. במאה ה-18 נמצא הפיקוח על שליחי ציבור, שוחטים ומלמדים בידי גופים על-קהליים דוגמת ממוני איסור והיתר. הכוללות שילמה את דמי הג'זיה של הפטורים (תלמידי חכמים ועניים), העניקה קצבאות לתלמידי חכמים ('פרס החכמים' או 'הספקה') והושיטה סיוע לנזקקים מסוגים שונים, בקהילה ומחוצה לה. תפקיד חשוב היה לראשי כוללות איסטנבול (בעיקר באמצעות הוועדים המיוחדים לכך) בהחזקת היישוב היהודי בארץ-ישראל, הן בסיוע הכספי והן בשתדלנות ותיווך בין יהודי הארץ לבין אנשי שררה שפעלו ב'שער העליון'.

לשם מימון פעולותיה נזקקה הכוללות לאשראי ולמשאבים כספיים זמינים. הכנסותיה נבעו ממקורות שונים: כספי המסים שלכתחילה נועדו לשלטונות, הגאבילות על מוצרי מזון והכנסות ממכירת חזקות שונות לכל המרבה במחיר. בדומה לקהלים בעבר הייתה הכוללות מטרה להקדשות כספים, ולקראת שנת 1700 הפקיעה ככל הנראה את הטיפול בהקדשות מיד הקהלים והעמיקה את אחיזתה ושליטתה בהם. הכוללויות אף הפכו למעין בנקים והציעו למפקידי סכומי כסף גדולים פטור ממס או לחלופין הכנסה שנתית בגובה הריבית המקובלת. עם החמרת מצבן הכספי במחצית השנייה של המאה ה-17 נתבססו ונשתכללו ההסדרים שעשו. הסדרים מסוג זה נפוצו יותר ויותר בקרב עולים לארץ-ישראל, אלמנות, יתומים ותלמידי חכמים, שביקשו להבטיח לעצמם הכנסה קבועה ובטוחה. על מנת להבטיח את יציבותה ואמינותה של

מערכת פיננסית זו נתקנו הסכמות ולפיהן היו הממונים ערבים ומחויבים בקיום כל ההסדרים שנעשו על ידי קודמיהם.

מעמדה של הכוללות כגוף מתווך בין הציבור לבין השלטונות, ומאידך השירותים שסיפקו לקהלים, הניהול הפיננסי ומגמת הריכוזיות הגוברת עשו את הכוללויות לגוף הביצועי המרכזי של הקהילות ואת ראשיהן לבעלי כוח פוליטי וכלכלי רב.

לביטול המסים המיוחדים ולשינוי שיטת הגבייה במאה ה-19 היו השלכות על הנהגת הקהילה – משום שבכך הושמט למעשה הבסיס מתחת למעמדה וכוחה של ההנהגה.²² מעתה היה עיקר עניינה באספקת שירותים ובשמירה על סדרי החיים בתוך הקהילה.

הנהגה בלתי פורמלית

לבד מגופי ההנהגה הרשמיים והממונים נמצאו בקהל ובקהילה מוקדי כוח נוספים, בלתי פורמליים. גורמים אלו פעלו בדרך כלל מאחורי הקלעים, בעיקר באמצעות עושי דברם בקהל ובקהילה, ומעורבותם כמעט שאינה מתועדת בכתובים.

[א] ה'זקנים': השימוש במונח 'זקנים' לציון מנהיגי הקהל היה שכיח בארצות הים התיכון והוא מציין אנשים מבוגרים וגם ממלאי תפקידים בהווה או בעבר. בהקשר העות'מאני יתכן כי אין זה עוד אחד מן התארים של חברי ההנהגה הקהילית, אלא גוף הנהגה נוסף, פורמלי למחצה. ימיו היפים היו במאה ה-16, בעת שהזקנים נמנו על בעלי העוצמה בקהל. מקורות מן המאה ה-17 מזכירים את זקני הקהל כמי שממלאים תפקידים שונים מכוח נסיונם וידיעותיהם, והם מעידים למשל לגבי מנהגים והסכמות, מסייעים בשיפוט ובפיזור ועוסקים בהשגחה מוסרית, בהערכת דונדויות, בטיפול בנכסי הקהל ובאפטרופסות. מן השליש השני של המאה ואילך נזכרים הזקנים בתדירות פוחתת והולכת, ונראה כי נדחקו בידי הנהגה ממוסדת ו'מקצועית'.

[ב] עילית החכמים – מכוח מעמדם התורני, שליטתם בכספי הקדשות וקשרי המשפחה שלהם היו גדולי החכמים גם הם מבעלי העוצמה הפוליטית אף בשעה שלא נשאו בתפקיד כלשהו במנגנון הקהילתי. בהיותם אנשי התורה, מייצגי ההלכה, נחשבו לבעלי מעמד נייטרלי, שיש בו כדי לאזן את כוחו של הממסד ולשמש ערכאה לערעורים ולתיווך בין הציבור לבין הממסד או בין סיעות שונות בקרב החוגים המנהיגים. למעשה נטו בדרך כלל לצד ההנהגה האוליגרכית, ורק מעטים (דוגמת ר' אליהו הכהן מאיזמיר, נפטר 1729) יצאו בביקורת נגד עוולות חברתיות שונות. כמקביליהם המוסלמים (ה'עלמאא') הגיעו החכמים במחצית השנייה של המאה ה-17 ובמאה ה-18 למרום השפעתם. עובדה זו בולטת במיוחד באיסתנבול ובירושלים, שהיו משופעות ישיבות

22 א' לוי, 'התמורות במנהיגות הקהילות הספרדיות המרכזיות באימפריה העות'מאנית במאה התשע-עשרה', מ' רוזן (עורכת), 'ימי הסדר', פרקים בתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 244.

ולומדי תורה. מעמד החכמים הראשיים התחזק לכאורה הודות לחוקה החדשה (1835), שהורתה על מינוי 'חכם באשי' בכל קהילה והאצילה לו סמכויות נרחבות. חלק גדול מהן נותר בלתי ממומש, והן צומצמו במידה רבה לאחר התיקונים בחוקה בשנת 1872. למעשה ניכרת במחצית השנייה של המאה ה-19 מגמה של החלשות הרבנים והרבנות ביחס להנהגה ה'חילונית'. בשל עמדתם השמרנית הם היו מושא להתקפות בלתי פוסקות מצד ההנהגה הציבורית ומצד משכילים.

[ג] בעלי הון כספי ופוליטי – בראש הסולם החברתי של הקהילות הגדולות ניצבה קבוצה מצומצמת ביותר של גברים ונשים, שבזכות הונם הרב וקשריהם עם הדרגים הגבוהים ביותר של השלטון והצבא נהנו מעוצמה פוליטית רבה גם בלא תפקיד רשמי מוגדר. תופעה זו בולטת במיוחד באיסתנבול, בירת האימפריה ומקום מושבה של חצר הסלטאן ובתייהם של רבי השלטון. טיפוס זה של מנהיג עדתי בלתי רשמי המשיך להתקיים כל עוד נמשכו הסדרים הישנים במדינה העות'מאנית. עם חיסול חיל ה'ניצ'רים (1826) נגזר גם גורלם של אלו ששאבו מהם את עושרם וכוחם והם הוגלו או הוצאו להורג (הידועים שבהם: צ'לבי בכור קארמונה, ישעיה אג'מאן ויחזקאל גבאי). במובנים רבים היה כוחם של תקיפים יהודים אלה רב מזה של ההנהגה הפורמלית הממונה, וכשרצו בכך לא היססו לנצל את כוחם וקשריהם לטובת ענייניהם האישיים ולטובת מקורביהם, לעתים בחוסר התחשבות מוחלט באינטרסים של הציבור היהודי. אלה מהם שגילו עניין בנעשה בקהילה היו לפטרונים של יצירה ולימוד ותמכו בעניים מקומיים ובעניי ארץ-ישראל. פעילויות מסוג זה היוו מוצא נאות לפיזור משאבים שבהיותם בני חסות לא יכלו להוציאם על ידי צריכה ראוותנית של חפצי מותרות.

אם עד לרבע הראשון של המאה ה-19 בלטו יהודים מקומיים כמי שמקורבים לחצר הסלטאן ולראשי הצבא, הרי שבהמשך מאה זו הופיעו טיפוסים חדשים, לעתים קרובות אף כאלה שהיו נתינים זרים ועשו את הונם באופן עצמאי כבנקאים או סוחרים. הדוגמא הבולטת ביותר היא זו של הבנקאים ממשפחת די קאמונדו באיסתנבול ובני משפחות אלאטיני ומודיאנו בשאלוניקי. אף שלא נשאו בתפקיד קהילתי רשמי הם גילו מעורבות פעילה ביותר בענייני הקהילה והיו בין הממריצים לרפורמות בחינוך. בשליש האחרון של המאה ה-19 נגלית לעינינו שכבה חברתית חדשה, שהייתה תוצר של התמורות הפוליטיות של התקופה וכללה פקידים במנגנון הממשלתי ובכלל זה קציני צבא וסוחרים משכילים (חלקם בוגרי בתי הספר של ה'אליאנס'). זו תופסת את ההנהגה הרשמית וממלאת את שורות המשפיעים מאחורי הקלעים. בשלב זה פורקה השותפות ההיסטורית שבין העילית הרבנית לבין העשירים וגבר הקיטוב הן על רקע כלכלי והן על רקע תרבותי ודתי.²³

23 לוי, שם, עמ' 260-268.

ג. הזמנים החדשים

אחרי מאות שנים של קיום כמעט בלתי מופרע מצד השלטונות, התחוללו במאה ה-19 שינויים כבירים בדמות החברה היהודית העות'מאנית ובדפוסי הארגון וההנהגה שלה, דפוסי ששיקפו במידה רבה את המורשת האיברית של המגורשים וצאצאיהם, את צורכיהם ואת המסורות הפוליטיות שקלטו במשך הדורות.

הרפורמות של מחמוד השני (שלט בשנים 1808–1839) ויורשיו הגדירו את שוויונם החוקי של בני החסות, העניקו להם בטחון אישי והבטיחו שמירה על רכושם וכבודם. רפורמות אלו הביאו גם לתמורות מרחיקות לכת במעמדו של הציבור היהודי ובמוסדות ההנהגה שלו. בשנת 1835 מונה בבירה איסטנבול לראשונה חכם באשי כראש העדה היהודית באימפריה והוחל בארגון מחדש של העדה כמילת, במקביל לעדות אחרות. לראשונה נוצרה מסגרת חוקית אחת שאיחדה את יהודי האימפריה במידרג היררכי. בהמשך הזמן מונו רבנים ראשיים בערי הפרובינציה: איזמיר, שאלוניקי, סופיה, סרייבו, אדינה, בורסה, ירושלים, דמשק ובגדד. רבנים אלו היו אחראים גם על קהילות קטנות שהיו סמוכות אליהם. בדומה ליוונים ולארמנים הייתה אפוא העדה היהודית ברחבי האימפריה המצטמקת למילת שבראשו 'חכם באשי' כסמכות פוליטית עליונה. בכך היה חידוש, שכן עד לשליש השני של המאה ה-19 לא נתקיים כל גוף או מוסד, רבני או אחר, שסמכותו ואחריותו נגעו לכלל יהודי האימפריה.²⁴ להלכה הייתה אומנם כל קהילה עצמאית בניהול ענייניה, אך למעשה נטו קהילות קטנות לקבל את מרותם של חכמי קהילות מרכזיות ומנהיגיהן.

במסגרת סדרת הרפורמות השנייה (ה'ח'ש"י המאין' של שנת 1856) בוטל מס הגולגולת ונתאפשר לבני החסות ללמוד בבתי הספר האורחיים והצבאיים ולכהן במשרות ממשלתיות. כך התרחבו אומנם האופקים שהיו פתוחים בפני הציבור היהודי, ואף נוצרה עילית אינטלקטואלית מצומצמת, אך השוויון היה רחוק מלהיות מוחלט, והקהילה הוסיפה להוות מסגרת חיים וקבוצת התייחסות עיקרית עבור מרבית הציבור היהודי. יותר מכל נהגו מן התמורות הללו הפרנקוס, אותם יהודים שמוצאם באיטליה בדרך כלל, שהיו לחוליה המקשרת בין האליטה המקומית לבין התרבות האירופית בכלל ונציגי היהדות האירופית בפרט.

במקביל להקלות גברה מעורבות השלטונות בניהול ענייני העדות השונות, אם במישרין ואם בעקיפין, באמצעות לחץ לרפורמות ארגוניות. העדות הדתיות השונות בערי האימפריה, בכללן העדה היהודית, נקראו להקים מועצות של אנשי דת ושל נכבדים לצורך ניהול חיהן האוטונומיים, במגמה לצמצם ולהגביל את כוחם של אנשי

הדת. הסמכויות השיפוטיות צומצמו אומנם לענייני אישות ומוסדות הקהל הפכו בעיקר ספקי שירותים דתיים. סכסוכים פנימיים, ובעיקר פעילותם של הפרנקוס, שפרשו מן הכוללות באיסטנבול בשנת 1862, ושל יהודים זרים גרמו לערעור כוחם של מוסדות הקהל.

בשל הנוכחות האירופית המסיווית בארץ הקודש, התחוללו בה, ובמיוחד בירושלים, שינויים דרמטיים. לציון מיוחד ראוי הפרדותן ההדרגתית של עדות שונות מן הכוללות הספרדית הוותיקה בירושלים והקמת כוללים של יוצאי מדינות אירופה בחסות קונסולרית. ידיעותינו אודות פרובינציות אחרות מועטות ביותר, וניתן רק לשער כי השינויים שם היו איטיים יותר.

לאחר החוקות שנחקקו עבור העדות הנוצריות נתפרסמה בשנת 1865 חוקה שקבעה בפרוטרוט את נוהלי בחירת החכם באשי ותפקידיו ואת בחירת הוועד הכללי, הרחנני והגשמי (ראה לעיל). הרפורמות בחוקה פגעו באוטונומיה ממנה נהנו בני החסות עד לאותה תקופה, שכן למעשה מכאן ואילך שלטה המדינה במינוי ראשיהן, וחוקיה הגדירו את סמכויותיהם בפירוט חסר תקדים.

משנות החמישים ואילך עומדים חיי הקהילה בסימן המאבק בין המסורת והשמרנות לבין התמערבות ומודרניזציה. קבוצות לחץ מקומיות דוגמת הפרנקוס, שממילא נמצאו בחסות אירופית וקיימו זיקה מתמשכת לתרבות אירופה, סייעו במאבק זה לסוכני התרבות האירופית ובהם למשל אנשי 'אליאנס' (משנת 1863 ואילך). באופן מפתיע נמצאו לעתים גם הרבנים הראשיים, דוגמת ר' יעקב אביגדור, במחנה הקידמה. החוגים השמרניים, ובראשם המגנן הדתי הרחב, יאבקו בחריפות במגמות ההתמערבות עד ראשית המאה ה-20. קשה להפריז בחשיבותם של מוסדות החינוך של כ"ח, שהיקף פעילותם גדל במידה ניכרת לאחר 1890. בין החידושים המשמעותיים – קבלת בנות לבתי הספר, תוכנית לימודים שכללה גם לימוד צרפתית, רכישת מקצוע וחינוך לפתיחות כלפי תרבות המערב. זאת ועוד: רבים מן המורים היו מקומיים, וכך נוצרה מעין אליטה אינטלקטואלית בלתי מבוטלת, שתחומי עניינה והשפעתה נמצאו גם מחוץ לכותלי בתי הספר.

מהפכת 1908 סיפקה הזדמנות פז לכוחות המתקדמים, והאליטות החילוניות ביקשו לנצלה לשם השתלטות על עמדות המפתח בקהילותיהן ולשם קידום סדר היום שלהן. הדמוקרטיזציה והפולורליזם הפוליטי איפשרו ייסוד קבוצות פוליטיות חדשות ובכלל זה סניפים של ארגונים יהודיים כללי-עולמיים דוגמת ההסתדרות הציונית העולמית ובני ברית.

24 על העדר רבנות ראשית כוללת ראה: י' הקר, "הרבנות הראשית" באימפריה העות'מאנית במאות ה'ט"ו וה'ט"ז, ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 254–255.